

ROMANS CONTRA ROMANS

SERTORI I LES GUERRES CIVILS
AL SUD-EST D'HISPÀNIA

ROMANOS
CONTRA ROMANOS

SERTORIO Y LAS GUERRAS CIVILES
EN EL SUDESTE DE HISPANIA

ROMANS
AGAINST ROMANS

SERTORIUS AND CIVIL WARS
IN SOUTHEASTERN HISPANIA

MARQ

INSTITUTO UNIVERSITARIO
DE INVESTIGACIÓN EN
ARQUEOLOGÍA Y
PATRIMONIO HISTÓRICO

Muralla I de la Peña de l'Àguila
Muralla I de la Peña de l'Àguila
Wall I of Peña de l'Àguila

ROMANS CONTRA ROMANS

**SERTORI I LES GUERRES CIVILS
AL SUD-EST D'HISPÀNIA**

**ROMANOS
CONTRA ROMANOS**

**SERTORIO Y LAS GUERRAS CIVILES
EN EL SUDESTE DE HISPANIA**

**ROMANS
AGAINST ROMANS**

**SERTORIUS AND CIVIL WARS
IN SOUTHEASTERN HISPANIA**

MUSEO EUROPEO
DEL AÑO 2004

MARQ

MUSEO ARQUEOLÓGICO DE ALICANTE

DIPUTACIÓN
DE ALICANTE

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

**INSTITUTO UNIVERSITARIO
DE INVESTIGACIÓN EN
ARQUEOLOGÍA Y
PATRIMONIO HISTÓRICO**

Es bien sabido el empeño del Museo Arqueológico de Alicante, como institución cultural de gran prestigio internacional, de acercar al público, a través de su variada propuesta expositiva, los progresos más destacables en el terreno de la investigación. De ello es buen ejemplo esta exposición, que reúne los principales logros de un proyecto de investigación arqueológica y el interés por divulgar dichos resultados de manera atractiva, con la finalidad de mostrar a los ciudadanos la historia romana de nuestra provincia.

En un momento en que se hace indispensable aunar esfuerzos y rentabilizar inversiones, la colaboración entre organismos resulta primordial para alcanzar metas realistas y lograr resultados efectivos. Esta muestra también es paradigma de este principio, ya que nace fruto del trabajo de un equipo de investigación de reconocido prestigio dentro de la Universidad de Alicante, en el que han colaborado nuestros arqueólogos, y en la que tanto la información comprendida en los paneles como la que transmiten las piezas arqueológicas, seleccionadas de entre los fondos del MARQ, contribuyen a hacer más comprensibles los efectos del episodio de las guerras civiles romanas en las tierras de la antigua Contestania ibérica.

Del buen criterio de todas las personas implicadas en este proyecto y en su instalación en la biblioteca del Museo Arqueológico de Alicante, de su afán de objetividad y rigor científico, así como de su interés por transmitir la tenacidad y el entusiasmo con el que se ha emprendido esta complicada labor radicaré el éxito de esta exposición, que esperamos sea del agrado de todos nuestros visitantes.

És ben sabut l'interès del Museu Arqueològic d'Alacant, com a institució cultural de gran prestigi internacional, per acostar al públic, a través de la seua variada proposta expositiva, els progressos més destacables en el terreny de la investigació. D'això és bon exemple aquesta exposició, que reuneix els principals èxits d'un projecte d'investigació arqueològica i l'interès per divulgar-ne resultats de manera atractiva, amb la finalitat de mostrar als ciutadans la història romana de la nostra província.

En un moment en què es fa indispensable unir esforços i rendibilitzar inversions, la col·laboració entre organismes resulta primordial per a aconseguir metes realistes i resultats efectius. Aquesta mostra també és paradigma d'aquest principi, ja que naix fruit del treball d'un equip d'investigació de reconegut prestigi dins de la Universitat d'Alacant, en el qual han col·laborat els nostres arqueòlegs, i en la qual tant la informació compresa en els plafons com la que transmeten les peces arqueològiques, seleccionades d'entre els fons del MARQ, contribueixen a fer més comprensibles els efectes de l'episodi de les guerres civils romanes en les terres de l'antiga Contestània ibèrica.

Del bon criteri de totes les persones implicades en aquest projecte i en la seua instal·lació en la biblioteca del Museu Arqueològic d'Alacant, del seu afany d'objectivitat i rigor científic, així com del seu interès per transmetre la tenacitat i l'entusiasme amb què s'ha emprés aquesta complicada tasca radicarà l'èxit d'aquesta exposició, que esperem que siga de l'agrat de tots els nostres visitants.

The Alicante Archaeology Museum is an internationally renowned cultural institution and is well known for promoting publically the most significant advances in understanding and new discoveries through its exhibition programme. The exhibition presented here is a great example of this, bringing together the main findings of an archaeological research project, with the desire to disseminate these results publically to illustrate the Roman history of our province.

These days, when it is essential for us to combine and make the most of our efforts and resources, the collaboration between organisations is fundamental in order for us to reach our targets and achieve the most effective results. This exhibition is an exemplar of this principle, as it is the result of collaborative work undertaken by the prestigious research team from the University of Alicante, and the archaeologists in MARQ. Furthermore, the information contained in the panels and the archaeological objects on display, which have been selected from MARQ's collections, have contributed to our understanding of the impact that the Roman Civil Wars had on the ancient lands of Iberian Contestania.

The success of this exhibition, which we hope everyone will enjoy, is due to the good judgement of all the people involved in delivering this project and setting up the exhibition in MARQ's library - in particular the desire for objectivity and scientific rigour, as well as the tenacity and enthusiasm which has imbued the way this complicated venture has been undertaken.

César Sánchez

Presidente de la Diputación de Alicante / President de la Diputació d'Alacant
/ President of the Diputación de Alicante

Con la llegada de *Romans contra romans. Sertori i les guerres civils en el sud-est d'Hispania*, se incorpora a la amplia oferta expositiva del Museo Arqueológico de Alicante-MARQ una excelente muestra que pretende transmitir los resultados alcanzados por un prestigioso equipo de investigadores de la Universidad de Alicante, encabezados por la profesora Feliciano Sala, comisaria a su vez de esta exposición, acerca de uno de los episodios de mayor trascendencia para la historia antigua de nuestras tierras. Enmarcadas en el contexto de la conquista romana de Hispania, la identificación y detenido análisis de las huellas de este conflicto en diversos yacimientos alicantinos representan hoy un importante hito dentro de la investigación y del conocimiento científico de nuestro pasado.

Por otra parte, constituyendo un complemento indispensable la monografía editada en 2014 con el título *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*, esta exposición insiste en la estrecha colaboración existente entre la Universidad de Alicante y el MARQ, la cual no sólo lo es a nivel institucional. En este sentido, se ha estimado oportuno completar la información ofrecida por los magníficos paneles de que consta esta muestra con una rigurosa selección de piezas arqueológicas originales procedentes del Tossal de la Cala de Benidorm, así como con la edición de esta revista-catálogo, para ilustrar con mayor objetividad los avatares de las tropas romanas en estas tierras, la vida cotidiana en los fortines, sus relaciones con las poblaciones indígenas, etc. A las aportaciones proporcionadas por este interesante proyecto se suman los recientes descubrimientos efectuados en el Tossal de Manises, yacimiento que gestiona la Diputación de Alicante y que lo ha convertido en uno de los mejores parques arqueológicos de España, en cuyo registro se reconocen monumentales indicios de este conflicto entre romanos, como es la formidable muralla jalonada de torres de sillería.

Amb l'arribada de *Romans contra romans. Sertori i les guerres civils en el sud-est d'Hispania*, s'incorpora a l'àmplia oferta expositiva del Museu Arqueològic d'Alacant-MARQ una excel·lent mostra que pretén transmetre els resultats aconseguits per un prestigiós equip d'investigadors de la Universitat d'Alacant, encapçalats per la professora Feliciano Sala, comissària alhora d'aquesta exposició, sobre un dels episodis de més transcendència per a la història antiga de les nostres terres. Enmarcades en el context de la conquesta romana d'Hispania, la identificació i la detinguda anàlisi de les empremtes d'aquest conflicte en diversos jaciments alacantins representen avui una important fita dins de la investigació i del coneixement científic del nostre passat.

D'altra banda, constituint un complement indispensable la monografia editada en 2014 amb el títol *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*, aquesta exposició insisteix en l'estreta col·laboració existent entre la Universitat d'Alacant i el MARQ, la qual no sols ho és a escala institucional. En aquest sentit, s'ha estimat oportú completar la informació oferida pels magnífics plafons de què consta aquesta mostra amb una rigorosa selecció de peces arqueològiques originals procedents del Tossal de la Cala de Benidorm, així com amb l'edició d'aquesta revista-catàleg, per a il·lustrar amb major objectivitat els avatars de les tropes romanes en aquestes terres, la vida quotidiana en els fortins, les seues relacions amb les poblacions indígenes, etc. A les aportacions proporcionades per aquest interessant projecte se sumen els recents descobriments efectuats al Tossal de Manises, jaciment que gestiona la Diputació d'Alacant i que l'ha convertit en un dels millors parcs arqueològics d'Espanya, en el registre del qual es reconeixen monumentals indicis aquest conflicte entre romans, com és la formidable muralla jalonada de torres de carreus.

The new display, *Roman against Roman, Sertorius and the Civil Wars in the South East of Hispania* is an excellent addition to the portfolio of standout exhibitions produced by the Alicante Archaeology Museum – MARQ. This great display presents the results of a project undertaken by a prestigious team of archaeologists from the University of Alicante, led by Professor Feliciano Sala. It has been commissioned to bring to life one of the most significant episodes in our ancient history. Set in the context of the Roman conquest of Hispania, the project, which identified and meticulously analysed the traces of this conflict found in various sites in Alicante, represents an important landmark in the investigation and understanding of our past.

This exhibition is an essential accompaniment to the monograph, *The Roman Civil Wars in Hispania. A historical revision from Contestania*, which was published in 2014. It also continues the close collaboration, at more than just an organisational level, between the University of Alicante and MARQ.. The opportunity was taken to complement the information contained in the exhibition's display panels, by adding a carefully selected collection of archaeological objects found at el Tossal de la Cala in Benidorm, and by publishing this exhibition catalogue. These help to tell the local story of the ups and downs of the Roman army, the daily life in the forts and their relation with the local people. The recent discoveries found in el Tossal de Manises also contribute to the findings that this interesting project has made. This archaeological site, managed by the Alicante Provincial Government and which has become one of the best archaeological parks in Spain, contains evidence including its formidable stone built curtain wall, associated with this important Roman conflict.

César Augusto Asencio

Diputado de Cultura y Vicepresidente 2º de la Diputación de Alicante / Diputat de Cultura i Vicepresident 2n de la Diputació d'Alacant / Deputy of Education and Culture and Vice-president 2nd of the Diputación de Alicante

La idea de hacer una exposición surgió en el momento de solicitar la segunda fase del proyecto de investigación I+D+I HAR2009-11334 *El desarrollo de las guerras civiles romanas y la transformación del mundo indígena en el sureste de Hispania* (MICINN). Éste había concluido con una reunión científica celebrada en noviembre de 2012 en la Facultad de Filosofía y Letras y en el MARQ. El Museo Arqueológico Provincial participaba en el proyecto como Ente Promotor Observador (E.P.O.). Este foro reunió con éxito a un grupo de investigadores e investigadoras especialistas en el período histórico y su contexto arqueológico. Además, las aportaciones se publicaron en una monografía que vio la luz en 2014, editada conjuntamente por el Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alicante y el MARQ, que también ha sido reseñada de forma positiva. Así pues, al formalizar la solicitud del nuevo proyecto los miembros del equipo comentábamos la oportunidad de volver a cerrar la investigación con otra reunión científica, toda vez que un período de tres años, la duración de un proyecto de financiación ministerial, lamentablemente, no suele producir las novedades suficientes que justifiquen la convocatoria de un evento similar al anterior.

Fue entonces cuando nos planteamos finalizar el proyecto I+D+I HAR2012-32754 *Las huellas de las guerras civiles romanas en el sudeste de Hispania. Conflictos y transformación cultural* (MINECO) con una exposición de carácter divulgativo e itinerante. A la transferencia de conocimiento a la sociedad, uno de los fundamentos de la investigación con financiación pública, se unía nuestro deseo de agradecer la colaboración de museos y otras entidades provinciales participantes. Y así cristalizó la idea de crear una exposición que mostrara de forma atractiva para los visitantes de los museos el contexto histórico y arqueológico de las piezas que cada uno expone en sus vitrinas. Estos museos y entidades provinciales son el Archivo Municipal de Alicante, la Colección Museográfica Municipal de Gata de Gorgos, la Concejalía de Patrimonio del Ayuntamiento de Benidorm, la Fundación Universitaria de Investigación Arqueológica L'Alcúdia, el Museo Arqueológico J. M. Soler de Villena, el Museo Arqueológico Provincial-MARQ, el Museu Arqueològic de Dénia, el Museu Arqueològic i Etnogràfic Soler Blasco de Xàbia, el Parc Natural del Montgó y el Parc Natural del Penyal d'Ifac. En esta segunda fase el Museo Arqueológico J. M. Soler de Villena se unía en calidad de E.P.O., al igual que el MARQ. A ambos nuestro especial reconocimiento por haber depositado su confianza en el proyecto.

La exposición es bien sencilla. Consta de doce paneles móviles, organizados en tres islas, en los que se plasman de forma sucinta los diferentes aspectos estudiados: el contexto histórico de las guerras civiles romanas y presentación del personaje clave, el general Sertorio, la localización de los yacimientos arqueológicos en la costa septentrional alicantina y los rasgos que han permitido reinterpretarlos como *castella* romanos, la vida diaria en los fortines, la participación de piratas cilicios con sus veloces naves en la estrategia de actuación de las guarniciones militares, y la ruta terrestre a través del Vinalopó hacia el puerto de *Carthago Nova*. A la claridad de los textos se suman las ilustraciones, entre las que destacamos las fotografías antiguas y las recreaciones gráficas de personajes y situaciones históricas realizadas por Irene Cano. La movilidad de los paneles permitirá que cada museo los adapte a su propia organización museográfica. En el caso de la exposición en el MARQ, instalada en el magnífico espacio de la biblioteca, se ha enriquecido con una serie de piezas significativas del Tossal de la Cala de Benidorm, que muestran el ambiente romano de este yacimiento. Al equipo de este museo queremos agradecer su profesionalidad y el esfuerzo realizado.

Sólo nos queda desear que el visitante de los museos disfrute con la exposición y se recree en aquel episodio de nuestra historia de hace más de dos mil años.

La idea de fer una exposició va sorgir en el moment de sol·licitar la segona fase del projecte d'investigació I+D+I HAR2009-11334 *El desenvolupament de les guerres civils romanes i la transformació del món indígena en el sud-est d'Hispania* (MICINN). Aquest havia conclòs amb una reunió científica celebrada al novembre de 2012 en la Facultat de Filosofia i Lletres i en el MARQ. El Museu Arqueològic Provincial participava en el projecte com a Ens Promotor Observador (EPO). Aquest fòrum va reunir amb èxit un grup d'investigadors i investigadores especialistes en el període històric i el seu context arqueològic. A més, les aportacions es van publicar en una monografia que va veure la llum el 2014, editada conjuntament pel Servei de Publicacions de la Universitat d'Alacant i el MARQ, que també ha sigut ressenyada de forma positiva. Així, doncs, al formalitzar la sol·licitud del nou projecte, els membres de l'equip comentàvem l'oportunitat de tornar a tancar la investigació amb una altra reunió científica, tenint en compte que un període de tres anys, la duració d'un projecte de finançament ministerial, lamentablement, no sol produir les novetats suficients que justifiquen la convocatòria d'un esdeveniment semblant a l'anterior.

Va ser llavors quan ens vàrem plantejar finalitzar el projecte I+D+I HAR2012-32754 *Les empremtes de les guerres civils romanes en el sud-est d'Hispania. Conflictes i transformació cultural* (MINECO) amb una exposició de caràcter divulgatiu i itinerant. A la transferència de coneixement a la societat, un dels fonaments de la investigació amb finançament públic, s'unia el nostre desig d'agrair la col·laboració de museus i altres entitats provincials participants. I així va cristal·litzar la idea de crear una exposició que mostrara de forma atractiva per als visitants dels museus el context històric i arqueològic de les peces que cada un exposa en les seues vitrines. Aquests museus i entitats provincials són l'Arxiu Municipal d'Alacant, la Col·lecció Museogràfica Municipal de Gata de Gorgos, la Regidoria de Patrimoni de l'Ajuntament de Benidorm, la Fundació Universitària d'Investigació Arqueològica l'Alcúdia, el Museu Arqueològic J. M. Soler de Villena, el Museu Arqueològic Provincial-MARQ, el Museu

Arqueològic de Dénia, el Museu Arqueològic i Etnogràfic Soler Blasco de Xàbia, el Parc Natural del Montgó y el Parc Natural del Penyal d'Ifac. En aquesta segona fase, el Museu Arqueològic J. M. Soler de Villena s'unia en qualitat d'EPO, a l'igual que el MARQ. A ambdós el nostre especial reconeixement per haver depositat la seua confiança en el projecte.

L'exposició és ben senzilla. Consta de dotze plafons mòbils, organitzats en tres illes, en els que es plasmen de manera succinta els diferents aspectes estudiats: el context històric de les guerres civils romanes i la presentació del personatge clau, el general Sertori, la localització dels jaciments arqueològics en la costa septentrional alacantina i els trets que han permés reinterpretar-los com a *castella* romanes, la vida diària en els fortins, la participació de pirates cilicis amb les seues veloces naus en l'estratègia d'actuació de les guarnicions militars, i la ruta terrestre a través del Vinalopó cap al port de *Carthago Nova*. A la claredat dels textos se sumen les il·lustracions, entre les quals destaquem les fotografies antigues i les recreacions gràfiques de personatges i situacions històriques realitzades per Irene Cano. La mobilitat dels plafons permetrà que cada museu els adapte a la seua pròpia organització museogràfica. En el cas de l'exposició en el MARQ, instal·lada en el magnífic espai de la biblioteca, s'ha enriquit amb una sèrie de peces significatives del Tossal de la Cala de Benidorm, que mostren l'ambient romà d'aquest jaciment. A l'equip d'aquest museu volem agrair la seua professionalitat i l'esforç realitzat.

Només ens queda desitjar que el visitant dels museus gaudisca amb l'exposició i es recree en aquell episodi de la nostra història de fa més de dos mil anys.

The idea to create an exhibition came about during the application process for the second phase of the I+D+I HAR2009-11334 research project *The Evolution of the Roman Civil Wars and the change in the indigenous world in South East Hispania* (MICINN). This project concluded with a conference in November 2012 in the Faculty of Humanities and in MARQ. The Provincial Archaeology Museum was the project lead partner. The conference successfully brought together a number of researchers and specialists of this period of history and its archaeological context. In addition, the conference papers were published in a monograph in 2014 by the University of Alicante Publications Service and MARQ - which has also been very well received. Therefore, whilst drawing up the application for a new project, the members of the project team discussed the possibility of holding another conference to bring the project to a close. However, as the project was to last for only three years, as per all government funded ventures, it wasn't thought that there would be enough new material to justify the convocation of a similar type of event to the previous one held in 2012.

It was then we had the idea to conclude the project I+D+I HAR2012-32754 *Traces of the Roman Civil War in South East Hispania. Conflicts and cultural change* (MINECO) with a travelling exhibition. As promoting public understanding is one of the bedrocks of publically funded research, this would tie in well with our wish to thank those provincial museums and organisations which have participated in the project. With this in mind, the idea was born to create an exhibition that would display to visitors to the various museums in an engaging way the historical and archaeological context of the objects that are exhibited in their display cases. These organisations are: the Alicante Municipal Archive, Gata de Gorgos Municipal Museum, Benidorm Council's Heritage Department, L'Alcúdia University Foundation of Archaeology Research, J. M. Soler Archaeology Museum in Villena, MARQ-Provincial Archaeology Museum, Dénia Archaeology Museum, Soler Blasco Archaeology and Ethnography Museum in Xàbia, and the Montgó and Penyal d'Ifac Natural Parks. For this second phase of the project, MARQ has been joined by the J. M. Soler Archaeology Museum in Villena as lead partners. Special recognition should be given to both organisations for their confidence in taking on this project.

The exhibition is relatively straightforward, consisting of twelve mobile panels which can be laid out in three islands. They depict the main aspects of the research undertaken: the historical context of the Roman Civil Wars and its key figure, General Sertorius; the location of the associated archaeological sites on the northern coast of Alicante and the characteristic remains that have enabled us to reinterpret them as Roman forts; daily life in the forts, the involvement of Cilician pirates with their rapid ships in the strategies of the military garrisons, and the overland routes through the Vinalopó area to the port of *Carthago Nova*. Images have been added to the panels to illustrate the text, the highlights of which are the old photographs and graphical recreations of historical figures and places by Irene Cano. As the panels are mobile, they will fit into any space available in the various museums hosting the exhibition. The magnificent space in the library will display the exhibition in MARQ. A number of the most important Roman objects found in the Tossal de la Cala in Benidorm have been added to enhance the MARQ exhibition. We would like to thank the staff at MARQ for their professionalism and hard work.

Finally, we hope that that everyone visiting our museums will enjoy this exhibition and experience this important two thousand years old episode in our history.

Feliciana Sala Sellés

Comisaria / Comissària / Exhibition Curator

Durante el siglo I a.C. Hispania fue escenario de una parte de los conflictos internos de Roma conocidos como Guerras Civiles

En el año 83 a.C. el enfrentamiento entre Mario y Sila se trasladaba a la Península con la rebelión de Quinto Sertorio (Nursia, 122 a.C. - Huesca, 72 a.C.). Nombrado propretor de la *Hispania Citerior* en el año 83 a.C., era destituido y proscrito de la República. Tras su llegada, diversos episodios lo llevan desde la Península a Ibiza y el norte de África, de donde regresó en el año 80. Sertorio iría sumando éxitos militares hasta que el Senado decidió enviar a Cneo Pompeyo Magno al mando del ejército en el 77 a.C. La guerra finalizó en el 72 a.C. con el asesinato a traición de Sertorio por uno de sus lugartenientes. Años después, el mismo Pompeyo y su gran rival, Julio César, tendrían en Hispania nuevos enfrentamientos en otra guerra interna romana desarrollada entre los años 49 y 45 a.C.

Con el puerto de *Carthago Nova* en manos del bando senatorial, Sertorio se decantaría por los pactos con las élites locales de la Contestania, según se deduce de las palabras de Tito Livio en la *Periocha* XCI. *Dianium* aparece mencionada en los textos como plaza fuerte y su base naval. Más al norte, las fuentes ubican tres batallas decisivas: la destrucción de *Lauro* por las tropas sertorianas en el 76 a.C., *Valentia* al año siguiente por las tropas de Pompeyo y, finalmente, la batalla del *Sucro* en el 75 a.C. cambiaría el curso de la guerra a favor de los senatoriales. La arqueología ha proporcionado nuevos datos sobre este conflicto. Las excavaciones urbanas en *Valentia* han mostrado la crueldad del choque militar con el hallazgo de ajusticiados y cuerpos humanos mutilados.

Plutarco describe la personalidad de Sertorio en su obra *Vidas paralelas*. Dirá que con su inteligencia y carisma supo atraer la voluntad y el corazón de los hispanos. Alcanzó gran popularidad con medidas de reducción de impuestos, tratándolos con respeto y, sobre todo, librándolos del tributo de proveer a las tropas romanas acantonadas en su territorio. También destaca sus dotes como estratega y su capacidad para controlar el ánimo de soldados y aliados. Es conocido el pasaje, la alegoría del buen gobierno, donde aplaca el ímpetu de sus generales que quieren salir a recibir a Pompeyo a campo abierto confiados por las victorias de los dos últimos años. Sertorio manda traer dos caballos y hace llamar a un hombre de gran fortaleza y otro muy débil. Les ordena que les arranquen las colas. Mientras que el forzudo tira de la cola del animal sin conseguirlo, el hombre débil le quita los pelos uno a uno hasta que deja desnuda la cola. Con esto Sertorio muestra a sus hombres que la mejor estrategia es la paciencia e ir asestando continuos pequeños golpes.

Durant el segle I aC Hispània va ser escenari d'una part dels conflictes interns de Roma coneguts com a Guerres Civils

En l'any 83 aC l'enfrontament entre Mari i Sul·la es traslladava a la Península amb la rebel·lió de Quint Sertori (Nursia, 122 aC - Osca, 72 aC). Nomenat propretor de la Hispània Citerior en l'any 83 aC, era destituït i proscrit de la República. Després de la seua arribada, diversos episodis el porten des de la Península a Eivissa i el nord d'Àfrica, d'on va tornar l'any 80. Sertori aniria sumant èxits militars fins que el Senat va decidir enviar Gneu Pompeu Magne al comandament de l'exèrcit al 77 aC. La guerra va finalitzar el 72 aC amb l'assassinat de Sertori a traïció per un dels seus lloctinents. Anys després, el mateix Pompeu i el seu gran rival, Juli Cèsar, tindrien a Hispània nous enfrontaments en una altra guerra interna romana desenvolupada entre els anys 49 i 45 aC.

Amb el port de *Carthago Nova* en mans del bàndol senatorial, Sertori es decantaria pels pactes amb les elits locals de la Contestània, segons es dedueix de les paraules de Titus Livi en la *Periocha* XCI. *Dianium* apareix esmentada en els textos com a plaça forta i base naval. Més al nord, les fonts situen tres batalles decisives: la destrucció de *Lauro* per les tropes sertorianes el 76 aC, *Valentia* l'any següent per les tropes de Pompeu i, finalment, la batalla del *Sucro* el 75 aC canviaria el curs de la guerra a favor dels senatorials. L'arqueologia ha proporcionat noves dades sobre aquest conflicte. Les excavacions urbanes a *Valentia* han mostrat la crueltat del xoc militar amb la troballa d'ajusticiats i cossos humans mutilats.

Vista hacia el sur desde la Punta de la Torre de Moraira / Vista cap al sud des de la Punta de la Torre de Moraira / View south from Punta de la Torre, Moraira

Plutarc descriu la personalitat de Sertori en la seua obra *Vides paral·leles*. Dirà que amb la seua intel·ligència i carisma va saber atraure la voluntat i el cor dels hispans. Va aconseguir gran popularitat amb mesures de reducció d'impostos, tractant-los amb respecte i, sobretot, lliurant del tribut de proveir les tropes romanes acantonades al seu territori. També destaca les seues dots com a estrateg i la seua capacitat per a controlar l'ànim de soldats i aliats. És conegut el passatge, l'al·legoria del bon govern, on aplaca l'ímpetu dels seus generals que volen eixir a rebre Pompeu a camp obert confiats per les victòries dels dos últims anys. Sertori mana portar dos cavalls i fa cridar un home de gran fortalesa i un altre de molt feble. Els ordena que els arranquen les cues. Mentre que el forçut estira de la cua de l'animal sense aconseguir-ho, l'home feble li trau els pèls un a un fins que deixa nua la cua. Amb això Sertori mostra als seus homes que la millor estratègia és la paciència i anar clavant petits cops continus.

During the first century BC Hispania was the scene of some of the Roman internal conflicts known as Civil Wars

In the second decade of the first century BC, the confrontation between Marius and Sulla arrived on the Peninsula with the rebellion of Quintus Sertorius (Nursia, 122 BC – Huesca, 72 BC). Sertorius was appointed propraetor in *Hispania Citerior* in 83 BC, but shortly thereafter he was dismissed and banned from the Republic. Several events then took him to Ibiza and North Africa, from where he returned in 80 BC. Sertorius accumulated military successes until the Senate decided to send Gnaeus Pompeius Magnus with an army in 77 BC. The war ended in 72 BC, when Sertorius was treacherously murdered by one of his lieutenants. Years later, Pompeius and his great rival, Julius Caesar, would engage in renewed confrontations in Hispania due to another internal Roman war that took place between 49 and 45 BC.

With the port of *Carthago Nova* in the hands of the Senate, Sertorius decided to make a pact with the local elites of the Contestania region, as can be inferred from Titus Livius words in the *Periocha* XCI. *Dianium* is referred to in the texts as a stronghold and naval base. To the north, sources locate three crucial battles: the destruction of *Lauro* by Sertorius' troops in 76 BC, the destruction of *Valentia* the following year by Pompeius' troops and, finally, the battle of *Sucro* in 75 BC, which would change the course of the war in favour of the Senate. Archaeology has provided new evidence regarding this conflict, urban excavations in *Valentia* revealing the cruelty of the battle with the discovery of executed people and mutilated human bodies.

Plutarch describes Sertorius' personality in his work *Parallel Lives*. Thanks to his intelligence and charisma, he writes, Sertorius knew how to win the hearts and minds of the people living in Hispania. He became very popular because of his moves to reduce tax and his respectful treatment of all parties. Plutarch also praises his skills as a tactician and his ability to maintain the enthusiasm of his soldiers and allies. In a well-known passage on the allegory of good government, Sertorius calms down his generals, who have become over-confident after the many victories of the previous two years and want to meet Pompeius in open battle. Sertorius asks for two horses and calls forward one very strong man and one very weak. He asks them to pull off the horses' tails. The strong man pulls the whole tail at once, unsuccessfully, while the weak one plucks off the hairs one after another until the tail is naked. Sertorius thus proves to his men that patience is the best strategy, delivering small but constant blows.

Avistamiento de una nave del ejército pompeyano por un soldado sertoriano desde el Tossal de la Cala de Benidorm
 Albirament d'una nau de l'exèrcit pompejà per un soldat sertorià des del Tossal de la Cala de Benidorm
 Sighting of a Pompeian army ship by a sertorian soldier from the Tossal de la Cala of Benidorm

El interés de Sertorio en la Contestania se centró en el control del litoral. El plan se materializó en la construcción de una red de pequeños fortines *-castella-* que identificamos en algunos yacimientos de la costa norte alicantina. Considerados como pequeños poblados del final de la cultura ibérica, el estudio arqueológico ha demostrado la existencia de guarniciones romanas. Al sur del cap de la Nau están ubicados en entornos de escasos recursos agropecuarios pero con buenos fondeaderos para naves. Se sitúan en la salida al mar de ríos y barrancos que se adentran en la montaña alicantina donde los iberos contestanos abastecían con sus productos a las guarniciones de los fortines.

Ante el difícil tránsito por tierra, el litoral alicantino ofrece grandes ventajas para la navegación. Su posición frente Ibiza convierte a la montaña septentrional en una excelente referencia. Desde los fortines del Passet y la Penya de l'Àguila, sobre las sierras de Segària y Montgó respectivamente, se avista todo el golfo de Valencia hasta Sagunto. El vínculo de estos enclaves con el mar prevalece sobre otros argumentos. De hecho, al estar conectados visualmente se podrían dar aviso sobre el paso de naves. La función de los fortines fue el control del tráfico de embarcaciones que navegaban en el triángulo formado por los puertos de *Ebusus*, *Dianium* y *Carthago Nova*.

L'interès de Sertori en la Contestània es va centrar en el control del litoral. El pla es va materialitzar en la construcció d'una xarxa de petits fortins *-castella-* que identifiquem en alguns jaciments de la costa nord alacantina. Considerats com petits poblats del final de la cultura ibèrica, l'estudi arqueològic ha demostrat l'existència de guarnicions romanes. Al sud del cap de la Nau estan ubicats en entorns d'escassos recursos agropecuaris, però amb bons ancoratges per a naus. Se situen a l'eixida al mar de rius i barrancs que s'endinsen a la muntanya alacantina on els ibers contestans proveïen amb els seus productes les guarnicions dels fortins.

Davant del difícil trànsit per terra, el litoral alacantí ofereix grans avantatges per a la navegació. La seua posició enfront d'Eivissa converteix la muntanya septentrional en una excel·lent referència. Des dels fortins del Passet i la Penya de l'Àguila, sobre les serres de Segària i el Montgó respectivament, s'albira tot el golf de València fins a Sagunt. El vincle d'aquests enclavaments amb la mar preval sobre altres arguments. De fet, com que estan connectats visualment es podrien donar avis sobre el pas de naus. La funció dels fortins va ser el control del trànsit d'embarcacions que navegaven en el triangle format pels ports d'*Ebusus*, *Dianium* i *Carthago Nova*.

Sertorius' interest in the Contestania was focused on control of the coast. His plan materialized with the construction of a small network of minor forts – *castella* –, which can still be seen at some sites on Alicante's northern coastline. Though they were once considered as small settlements dating from the final moments of the Iberian culture, archaeological study has proven the existence of Roman garrisons at these forts. South of Cap de la Nau, the forts are located in areas with scarce agricultural resources, but with good natural shelter for ships. These locations are near the sea, by the mouths of the rivers, and in the ravines deep in the mountains of Alicante, where Iberians could supply the garrisons.

While land transit is difficult in the area around Alicante, the coastline offers advantages for navigation. Its location in front of Ibiza turns the northern mountain into an excellent reference point. From the small forts of Passet and Penya de l'Àguila, built on the mountain ranges of Segària and Montgó, respectively, the whole gulf can be seen, from Valencia to Sagunto. The connection of these settlements with the sea therefore prevailed over other arguments. They could warn each other about incoming ships thanks to their visual connection. The function of the forts was to control maritime traffic in the triangle formed by the harbours of *Ebusus*, *Dianium* and *Carthago Nova*.

Fragmento de moharra de *pilum* o jabalina (hierro). Se componía de dos partes: asta de madera y punta de hierro. Lo portaba la infantería ligera.

Fragment de punta de *pilum* o javalina (ferro). Es componía de dues parts: asta de fusta i punta de ferro. El portava la infanteria lleugera.

Fragment of the spearhead of a *pilum*, or javelin (iron). This had two parts – a wooden shaft and the spearhead – and was carried by light infantry.

Bulla o amuleto. Eran utilizados por los niños hasta la edad adulta, no obstante, algunos soldados lo utilizaban en circunstancias especiales.

Bulla o amulet. Eren utilitzats pels xiquets fins a l'edat adulta; no obstant això, alguns soldats el feien servir en circumstàncies especials.

Bulla or amulet. These were used from childhood to adulthood, though some soldiers also used them under special circumstances.

Fragmento de empuñadura y hoja de *pugio* o puñal (hierro). Arma auxiliar para utilizar como último recurso (foto MARQ).

Fragment d'empanyadura i fulla de *pugio* o punyal (ferro). Arma auxiliar per a utilitzar com a últim recurs (foto MARQ).

Fragment of the handle and blade of a *pugio*, or dagger (iron). This was an auxiliary weapon that was used as a last resort (picture by MARQ).

Soldado sertoriano del Tossal de la Cala
Soldat sertorià del Tossal de la Cala
Sertorian soldier of Tossal de la Cala

El *castellum* del Tossal de la Cala. Benidorm

Las primeras excavaciones son de 1943, dirigidas por el padre Belda ya como director del Museo Arqueológico Provincial. Su posición costera, en un peñasco de 100 m de altura, y su localización en un extremo de la bahía de Benidorm lo convirtieron en un terreno apetecible y hoy se encuentra por completo rodeado de edificaciones. Su conocimiento ha ido al socaire de distintas actuaciones urbanísticas, impidiendo una perspectiva global del conjunto. En 1956 M. Tarradell y A. Ramos excavan la zona del yacimiento que había sido atravesada por un camino y en 1984 F. García Hernández delimita el área arqueológica. Todos, incluida la *Contestania Ibérica* de E. Llobregat, mantenían su adscripción ibérica como poblado costero de baja época.

Con el inicio del proyecto en 2010 se plantea una nueva imagen. El repertorio de hallazgos mostraba un inusual porcentaje de cerámicas de origen itálico, como ánforas, vajilla de cocina, de mesa o lucernas. Además, los objetos de metal identificaban la *militaria* del ejército romano, a lo que se unían *stili* de hueso, sondas quirúrgicas de bronce o monedas. Las excavaciones desde 2013 van en la misma dirección. Se redescubre la muralla que ciñe el enclave a la cima del cerro y descarta el poblado ibero en ladera. La manera de cimentar las estancias en zapatas de piedra, construcciones repetitivas en tamaño y distribución, la unidad de medida basada en el *pes monetalis*, entre otros detalles, ofrecen pautas constructivas reconocibles en la arquitectura romana republicana.

Cultura material mueble e inmueble confirman la fundación *ex novo* a principios del siglo I a.C. de un *castellum* de una media hectárea de extensión. Sus habitantes eran soldados inmersos en una situación bélica estrictamente romana, y éste es su origen. Ello no obsta para que hubiera iberos en el lugar. Los epígrafes en esta lengua sobre cerámica advierten su presencia, lo que a su vez plantea la cuestión de las tropas de *auxilia* iberos en el ejército romano.

Excavaciones de 2013
Excavacions de 2013
Excavations of 2013

Excavaciones de 2015
Excavacions de 2015
Excavations of 2015

El *castellum* del Tossal de la Cala. Benidorm

Les primeres excavacions són de 1943, dirigides pel pare Belda ja com a director del Museu Arqueològic Provincial. La seua posició costanera, en un penyal de 100 m d'alçada, i la seua localització en un extrem de la badia de Benidorm el van convertir en un terreny desitjable i avui es troba completament envoltat d'edificacions. El seu coneixement ha anat a recer de diferents actuacions urbanístiques, que han impedit una perspectiva global del conjunt. El 1956 M. Tarradell i A. Ramos excaven la zona del jaciment que havia estat travessada per un camí, i el 1984 F. García Hernández delimita l'àrea arqueològica. Tots, inclosa la *Contestania Ibérica* d'E. Llobregat, mantenen la seua adscripció ibèrica com a poblat costaner de baixa època.

Amb l'inici del projecte el 2010 se'n planteja una nova imatge. El repertori de troballes mostrava un inusual percentatge de ceràmiques d'origen itàlic, com ara àmfores, vaixel·la de cuina, de taula o llànties. A més, els objectes de metall identificaven la *militaria* de l'exèrcit romà, a la qual s'unien *stili* d'os, sondes quirúrgiques de bronze o monedes. Les excavacions des de 2013 van en la mateixa direcció. Es redescobreix la muralla que cenyeix l'enclavament al cim del turó i descarta el poblat ibèric en vessant. La manera de fonamentar les estances en sabates de pedra, construccions repetitives en grandària i distribució, la unitat de mesura basada en el *pes monetalis*, entre altres detalls, ofereixen pautes constructives reconeixibles en l'arquitectura romana republicana.

Cultura material moble i immoble confirmen la fundació *ex novo* a principis del segle I aC d'un *castellum* d'una mitja hectàrea d'extensió. Els seus habitants eren soldats immersos en una situació bèl·lica estrictament romana, i aquest és el seu origen. Això no obsta perquè hi hagués ibers en el lloc. Els epígrafs en aquesta llengua sobre ceràmica adverteixen la seua presència, cosa que al seu torn planteja la qüestió de les tropes d'*auxilia* ibers en l'exèrcit romà.

Tossal de la Cala en 1943 / Tossal de la Cala el 1943 / Tossal de la Cala in 1943
(foto / foto / picture by F. Sánchez, A.M.A.)

Excavaciones de Tarradell y Ramos en 1956/
Excavacions de Tarradell i Ramos el 1956/
Excavations by Tarradell and Ramos in 1956
(foto/foto /picture by A. Ramos, FUJA)

Imagen actual del Tossal de la Cala /
Imatge actual del Tossal de la Cala /
Present image of Tossal de la Cala

The *castellum* of Tossal de la Cala. Benidorm

The first excavations took place in 1943 led by padre Belda, director of the Archaeological Museum of Alicante. Its location near the coastline, at the top of a 100-metre-high cliff, on one side of Benidorm Bay, made this an appealing area, which is now completely surrounded by buildings. Excavations have always been linked to town planning actions, which has prevented a global perspective on the whole compound. In 1956 M. Tarradell and A. Ramos excavated the part of the site that had been covered by a road, and in 1984 F. García Hernández demarcated the archaeological area. All relevant works, including *Contestania Ibérica* by E. Llobregat, have stated that the site was an Iberian coastal settlement from the late period.

From the beginning of the project in 2010 a new picture started to emerge. Among the discoveries was an unusual amount of Italic ceramics, such as amphorae, kitchenware, tableware and Roman oil lamps. Furthermore, the metal objects belonged to the *militaria* of the Roman army, and were found together with bone *stili*, surgical catheters and coins. Since 2013, all excavations have pointed to the same conclusions. The wall around the settlement on top of the hill has been rediscovered, which rules out the idea of an Iberian village on the hillside. The Roman stone foundations, the repetitive size and distribution of the buildings, and the measurement unit based on the *pes monetalis*, among other details, are typical of the architecture of the Roman Republic.

Movable and immovable material culture confirms the creation *ex novo* of a half-hectare *castellum* by the beginning of the first century BC. Its inhabitants were soldiers engaged in a strictly Roman war, but this was no obstacle to Iberians being in the area. The epigraphs in the Iberian language found on ceramics are proof of their presence, and raises the possibility of there having been Iberian *auxilia* troops with the Roman army at the fort.

Los fortines de Cap Negret - Altea, Penyal d'Ifac - Calp y Punta de la Torre - Moraira, Teulada

Las excavaciones de 1987 en Cap Negret documentaron una muralla con foso de principios del siglo I a.C. En el Penyal d'Ifac intervino el padre Belda en 1963-64 y dio a conocer una "ciudadela romana de refugio" en la parte alta. De Punta de la Torre sólo conocemos el material cerámico de superficie idéntico a todos los enclaves.

Además de atender al control de la ruta marítima, los fortines vigilaban los recursos costeros. Cada uno cumpliría una función específica. En Moraira es manifiesta su posición de control del cap de la Nau y la interconexión visual entre los fortines. En Ifac, la presencia cercana de las salinas proveería una mercancía indispensable para el ejército. Cap Negret parece orientar su finalidad a vigilar, y en su caso impedir, la aguada de naves en el río Algar.

Punta de la Torre es un buen refugio de naves a unas 15 millas al sur de Dénia. Hasta el Penyal d'Ifac median 5 millas y una distancia similar separa éste de Cap Negret. Destaca la distribución con cierta regularidad por la costa, como si fueran postas de una derrota marítima. Así pues, responden a un plan previamente diseñado, escalonando puntos de vigilancia y ataque a lo largo de la costa que llegan a una vertebración territorial bien organizada, sin espacios intermedios que pudieran acoger a grupos no deseados. Dichos enclaves desaparecen a partir de Villajoyosa, como si las sierras que separan la Marina Baixa y l'Alacantí establecieran algo más que un simple límite geográfico.

Els fortins de Cap Negret - Altea, Penyal d'Ifac - Calp i Punta de la Torre - Moraira, Teulada

Les excavacions de 1987 a Cap Negret van documentar una muralla amb fossat de principis del segle I aC. Al Penyal d'Ifac va intervenir el pare Belda el 1963-1964 i va donar a conèixer una "ciudadella romana de refugi" a la part alta. De la Punta de la Torre només coneixem el material ceràmic de superfície idèntic al de tots els enclavaments.

A més d'atendre el control de la ruta marítima, els fortins vigilaven els recursos costaners. Cadascun compliria una funció específica. A Moraira és manifesta la seua posició de control del cap de la Nau i la interconnexió visual entre els fortins. A Ifac, la presència propera de les salines proveiria una mercaderia indispensable per a l'exèrcit. Cap Negret sembla orientar la seua finalitat a vigilar, i si escau impedir, l'aguada de naus al riu Algar.

Punta de la Torre és un bon refugi de naus a unes 15 milles al sud de Dénia. Fins al Penyal d'Ifac hi han 5 milles i una distància similar separa aquest de Cap Negret. Destaca la distribució amb una certa regularitat per la costa, com si foren postes d'una derrota marítima. Així doncs, responen a un pla prèviament dissenyat, escalonant punts de vigilància i atacada al llarg de la costa que arriben a una vertebració territorial ben organitzada, sense espais intermedis que pogueren acollir grups no desitjats. Aquests enclavaments desapareixen a partir de la Vila, com si les serres que separen la Marina Baixa i l'Alacantí establiren alguna cosa més que un simple límit geogràfic.

Plano arqueológico del padre Belda / Plànol arqueològic del pare Belda / Padre Belda archeological plan (Archivo / Arxiu / Archive MARQ)

The small forts of Cap Negret, Penyal d'Ifac, and Punta de la Torre

The excavations that took place in 1987 in Cap Negret documented a wall with moat dating from the beginning of the first century BC. Father Belda excavated in Penyal d'Ifac between 1963 and 1964 and discovered a "Roman citadel for shelter" on the upper side. At Punta de la Torre only ceramic material has been found on the surface, which is similar to that found in the other settlements.

Besides controlling the maritime route, the small forts also watched over coastal resources. Each one had a specific task. The fort at Moraira had a commanding position over the Cabo de la Nau and visual interconnection with the other forts. In Ifac, the nearby salt lakes provided an essential resource for the army. Cap Negret seemed to focus on watching out for, and if necessary challenging, ships resupplying on fresh water in the Algar River.

Punta de la Torre is a good shelter for ships about 15 miles south of Dénia. Five miles separate it from Penyal d'Ifac, and there are other five miles to Cap Negret. The distribution along the coast is noticeably fairly regular, as if the forts were indicators of a maritime route. It therefore seems their construction followed a plan to distribute surveillance and berthing points all along the coastline, leading to a well-organized territorial structure with no intermediate areas that could shelter unwanted groups. There seem to have been no more forts after Villajoyosa, as if the mountain ranges separating the Marina Baixa and l'Alacantí established more than a geographic limit.

Cala de Cap Negret en Altea / Cala de Cap Negret a Altea / Cap Negret creek in Altea (foto / foto / picture by L. Fuster)

Moraira desde Punta de la Torre, Teulada / Moraira des de Punta de la Torre, Teulada / Moraira from Punta de la Torre, Teulada (foto / foto / picture by F. Sánchez, A.M.A.)

Salinas y fondeaderos del Penyal d'Ifac
Salines i ancoratges del Penyal d'Ifac
Salt and anchorages of Penyal d'Ifac

La vida del soldado en los fortines / La vida del soldat en els fortins /The soldier's life in the forts El *contubernium*/ El *contubernium*/ The *contubernium*

La unidad básica del ejército romano era el *contubernium*, un grupo de ocho soldados que compartían habitación y deberes. Durante el día las tareas a realizar eran constantes y se cumplían a rajatabla. La rutina comenzaba con el desayuno. Algunos se dedicaban a realizar la guardia en la entrada, en la muralla o en el *praetorium*, el alojamiento del comandante. Otros iban de maniobras al campo o entrenaban con las armas dentro del recinto fortificado. Debían estar preparados para un posible ataque, por lo que el entrenamiento diario en momentos de paz era obligado.

La unitat bàsica de l'exèrcit romà era el *contubernium*, un grup de vuit soldats que compartien habitacle i deures. Durant el dia les tasques a realitzar eren constants i es complien rigorosament. La rutina començava amb l'esmorzar. Alguns es dedicaven a realitzar la guàrdia a l'entrada, a la muralla o al *praetorium*, l'allotjament del comandant. Altres anaven de maniobres al camp o entrenaven amb les armes dins del recinte fortificat. Havien d'estar preparats per a un possible atac, de manera que l'entrenament diari en moments de pau era obligat.

The basic unit in the Roman army was the *contubernium*, a group of eight soldiers who shared living space and duties. During the day tasks were constant and had to be fulfilled to the letter. The routine began with breakfast. Some soldiers guarded the fort's entrance, the walls or the *praetorium*, the commander's lodgings. Others performed manoeuvres in the field or practised using their weapons inside the fort. They had to be ready for a possible attack, so daily training was necessary in times of peace.

Stili (hueso). Servían para escribir sobre tablillas con cera.
Stili (os). Servien per a escriure sobre tauletes amb cera.
Stili (bone). They used to write on wax tablets.
Tossal de la Cala

Tessera de juego (hueso)
Tessera de joc (os)
Tessera to play (bone)
Passet de Segària

Tessera de juego (hueso)
Tessera de joc (os)
Tessera to play (bone)
L'Alcúdia

El mantenimiento del *castellum*/ El manteniment del *castellum* / The *castellum* maintenance

La conservación del fortín era fundamental. Además de soldados, participaban carpinteros, albañiles, herreros, mozos de cuadra o de almacén. También había médicos encargados de cuidar a los enfermos o curar heridas, o escribas dedicados a redactar las cartas oficiales o llevar las cuentas. El acarreo de agua y leña era diario y, en ocasiones, se mandaba soldados a cazar para traer carne fresca. Antes de ir a dormir se debía dejar todo el equipo impoluto: las armas, la indumentaria y también la vajilla que portaba cada soldado. Durante la noche, algunos realizaban las guardias. También había un tiempo para el ocio, como demuestra el hallazgo de fichas de juego.

La conservació del fortí era fonamental. A més de soldats, hi participaven fusters, paletes, ferrers, mossos de quadra o de magatzem. També hi havia metges encarregats de cuidar els malalts o curar ferides, o escribes dedicats a redactar les cartes oficials o portar els comptes. El tragi d'aigua i llenya era diari i, de vegades, s'enviaven soldats a caçar per a portar carn fresca. Abans d'anar a dormir s'havia de deixar tot l'equip impol·lut: les armes, la indumentària i també la vaixel·la que portava cada soldat. Durant la nit, alguns feien les guàrdies. També hi havia un temps per a l'oci, com demostra la troballa de fitxes de joc.

Keeping the small fort in good working order was essential. Carpenters, construction workers, blacksmiths, stable boys, and warehouse assistants helped out alongside the soldiers. There were also doctors, who took care of the sick or dressed small wounds, and scribes, who wrote official letters and kept the accounts. Water and firewood had to be fetched daily, and, at times, soldiers were sent to hunt for fresh meat. Before going to bed, all the equipment had to be spotless: this included weapons, clothing and also the crockery that was carried by each soldier. During the night, some kept watch. There was also leisure time, as shown by the playing pieces that have been discovered.

Hacha (hierro)
Destral (ferro)
Axe (iron)
Penya de l'Àguila

Vaso de paredes finas. La vajilla del soldado incluía copas o vasos para beber.
Vas de parets fines. La vaixel·la del soldat incloïa copes o gots per a beure.
Thin-wallet cup. Soldier crockery includes cups of drinking vessels.
Tossal de la Cala

La dieta/ La dieta / The diet

La dieta del soldado era variada pero había tres alimentos que no podían faltar: cereal, esencialmente trigo, vino agrio y aceite de oliva. El vino y el aceite eran suministrados por Roma. Llegaban envasados en ánforas. En cuanto al trigo, Roma permitía el abastecimiento en la misma Hispania por una cuestión práctica: los soldados tomaban una buena cantidad todos los días y el transporte era más corto desde el campo de cultivo de sus vecinos iberos. El aceite servía como alimento, para la iluminación y para el mantenimiento de los objetos de metal y cuero de la impedimenta del soldado. La sal constituía un elemento imprescindible. Se usaba para condimentar y conservar alimentos pero también tenía una función médica. La dieta se completaba con hortalizas, legumbres, frutas, carne fresca, miel, tocino de cerdo, leche, queso, hierbas aromáticas y salazones. Cada contubernio cocinaba su ración diaria en una cocina portátil para lo que usaban ollas, cazuelas y sartenes.

La dieta del soldat era variada, però hi havia tres aliments que no podien faltar: cereal, essencialment blat, vi agre i oli d'oliva. El vi i l'oli eren subministrats per Roma. Arribaven envasats en àmfores. Pel que fa al blat, Roma permetia el proveïment a la mateixa Hispània per una qüestió pràctica: els soldats en prenen una bona quantitat cada dia i el transport era més curt des del camp de conreu dels seus veïns ibers. L'oli servia com a aliment, per a la il·luminació i per al manteniment dels objectes de metall i cuir de la *impedimenta* del soldat. La sal constituïa un element imprescindible. S'usava per a condimentar i conservar aliments, però també tenia una funció mèdica. La dieta es completava amb hortalisses, llegums, fruites, carn fresca, mel, cansalada de porc, llet, formatge, herbes aromàtiques i salaons. Cada contuberni cuinava la seua ració diària en una cuina portàtil per a la qual cosa usaven olles, cassoles i paelles.

The soldiers' diet was varied, but there were three main ingredients: cereal (especially wheat), sour wine and olive oil. Wine and oil were provided by Rome and arrived inside amphorae. Rome also supported the obtaining of wheat supplies from Hispania for practical reasons: the soldiers ate a good amount daily, and transport was quicker from the neighbouring Iberian farmlands. Oil was used as food, for lighting and for the maintenance of metal and leather objects in the soldiers' *impedimenta*. Salt was also essential: it was used to season and preserve food, but it also had a medical function. The soldiers' diet was completed with vegetables, legumes, fruits, fresh meat, honey, pork fat, milk, cheese, aromatic herbs and salted fish and meat. Each cooked their daily portions over a portable stove using pots, pans and saucepans.

Ánfora de vino de la Campania
Amfora de vi de la Campània
Wine amphora from Campania
Penya de l'Àguila

El salario/ El salari / The Salary

En estos fortines es habitual encontrar monedas romanas e ibéricas. Se trata mayoritariamente de ases de bronce y divisores de menor valor, a los que se añade algún denario de plata y téseras de plomo monetiformes. Fueron acuñadas por la República y por algunas ciudades ibéricas, forzadas por los romanos a emitir moneda para sufragar los gastos bélicos. Aunque sus fechas de emisión van desde el siglo II a.C. a inicios del I a.C., su aparición junto a cerámicas y *militaria* sitúa su uso durante el conflicto sertoriano. El acusado desgaste, que afecta especialmente a los ases romanos, indica que circularon durante un periodo prolongado. Utilizadas para pagar a las tropas, estas monedas fueron usadas por los soldados en las transacciones cotidianas.

En aquests fortins és habitual trobar monedes romanes i ibèriques. Es tracta majoritàriament d'ases de bronze i divisors de menor valor, als quals s'afegeix algun denari de plata i tésseres de plom monetiformes. Van ser encunyades per la República i per algunes ciutats ibèriques, forçades pels romans a emetre moneda per a sufragar les despeses bèl·liques. Encara que les seues dates d'emissió van des del segle II aC a inicis de l'I aC, la seua aparició al costat de ceràmiques i *militaria* en situa l'ús durant el conflicte sertorià. L'acusat desgast, que afecta especialment els ases romans, indica que van circular durant un període prolongat. Utilitzades per a pagar a les tropes, aquestes monedes van ser usades pels soldats en les transaccions quotidianes.

It is common to find Roman and Iberian coins in these small forts, mainly bronze asses and less valuable fractions, together with some silver denarii and coin-like lead tesserae. These coins were minted by the Republic and by some Iberian cities that were forced by the Romans to issue coins in order to defray war expenses. Even though their issue dates range from the second to the beginning of the first centuries BC, the fact that they were discovered next to ceramics and *militaria* suggests they were used during Sertorius' conflict. The strong wear, especially of the Roman asses, shows that they were in circulation for a long time. Troops were paid with these coins, and soldiers used them in their daily transactions.

Triente republicano.
Roma. Año 91 a.C.
Triens republicà.
Roma. Any 91 aC
Republican triens.
Rome. Year 91 BC
Tossal de la Cala

As ibérico. *Saiti*
Mediados del siglo II a.C.
As ibèric. *Saiti*
Mitjans segle II aC
Iberian asse. *Saiti*
Mid-second century BC
Penya de l'Àguila
(foto Museu de Xàbia)

Sertorio contacta con los piratas cilicios

Durante el primer tercio del siglo I a.C. la piratería se convirtió en un problema global en el Mediterráneo. Desde Cilicia (actual Turquía), una red de bandas de saqueadores se extendió por diversas regiones, implicando a numerosas comunidades, poblaciones y ciudades. Por eso, el término "cilicio" acabó convirtiéndose en sinónimo de pirata.

El periodo de las Guerras Mitridáticas (88-63 a.C.) es el de mayor organización por parte de los piratas. Su poder se fortaleció y puso en peligro la supremacía romana. Según las fuentes, estos piratas pusieron en contacto a Sertorio con Mitrídates VI, rey del Ponto (Mar Negro), y facilitaron la firma del pacto alrededor del 75 a.C. Consistía en apoyo militar y financiero mutuo en un intento de atacar a Roma desde ambos extremos del Mediterráneo.

Tossal de la Cala, Penyal d'Ifac, Cap Negret y Punta de la Torre pudieron albergar parte de la flota pirática en sus calas adyacentes. Este entramado defensivo y de vigilancia tiene un correlato directo con otros episodios posteriores: los protagonizados por los corsarios berberiscos durante la Baja Edad Media y la Edad Moderna.

Sertori contacta amb els pirates cilicis

Durant el primer terç del segle I aC, la pirateria es va convertir en un problema global a la Mediterrània. Des de Cilícia (actual Turquia), una xarxa de bandes de saquejadors es va estendre per diverses regions, implicant nombroses comunitats, poblacions i ciutats. Per això, el terme *cilici* va acabar convertint-se en sinònim de pirata.

El període de les Guerres Mitridàtiques (88-63 aC) és el de major organització per part dels pirates. El seu poder es va enfortir i va posar en perill la supremacia romana. Segons les fonts, aquests pirates van posar en contacte Sertori amb Mitrídates VI, rei del Pont (mar Negre), i van facilitar la signatura del pacte al voltant del 75 aC. Consistia en suport militar i financer mutu en un intent d'atacar Roma des de tots dos extrems de la Mediterrània.

Tossal de la Cala, Penyal d'Ifac, Cap Negret i Punta de la Torre van poder albergar part de la flota piràtica en les seues cales adjacents. Aquest entramat defensiu i de vigilància té un correlat directe amb altres episodis posteriors: els protagonitzats pels corsaris barbariscos durant la baixa edat mitjana i l'edat moderna.

Sertorius contacts the Cilician pirates

During the first third of the first century BC, piracy became a wide-reaching problem in the Mediterranean. A network of plunderers from Cilicia (nowadays Turkey) extended over different regions, affecting many communities, villages and cities. For this reason the word “Cilician” ended up being used as a synonym for pirate.

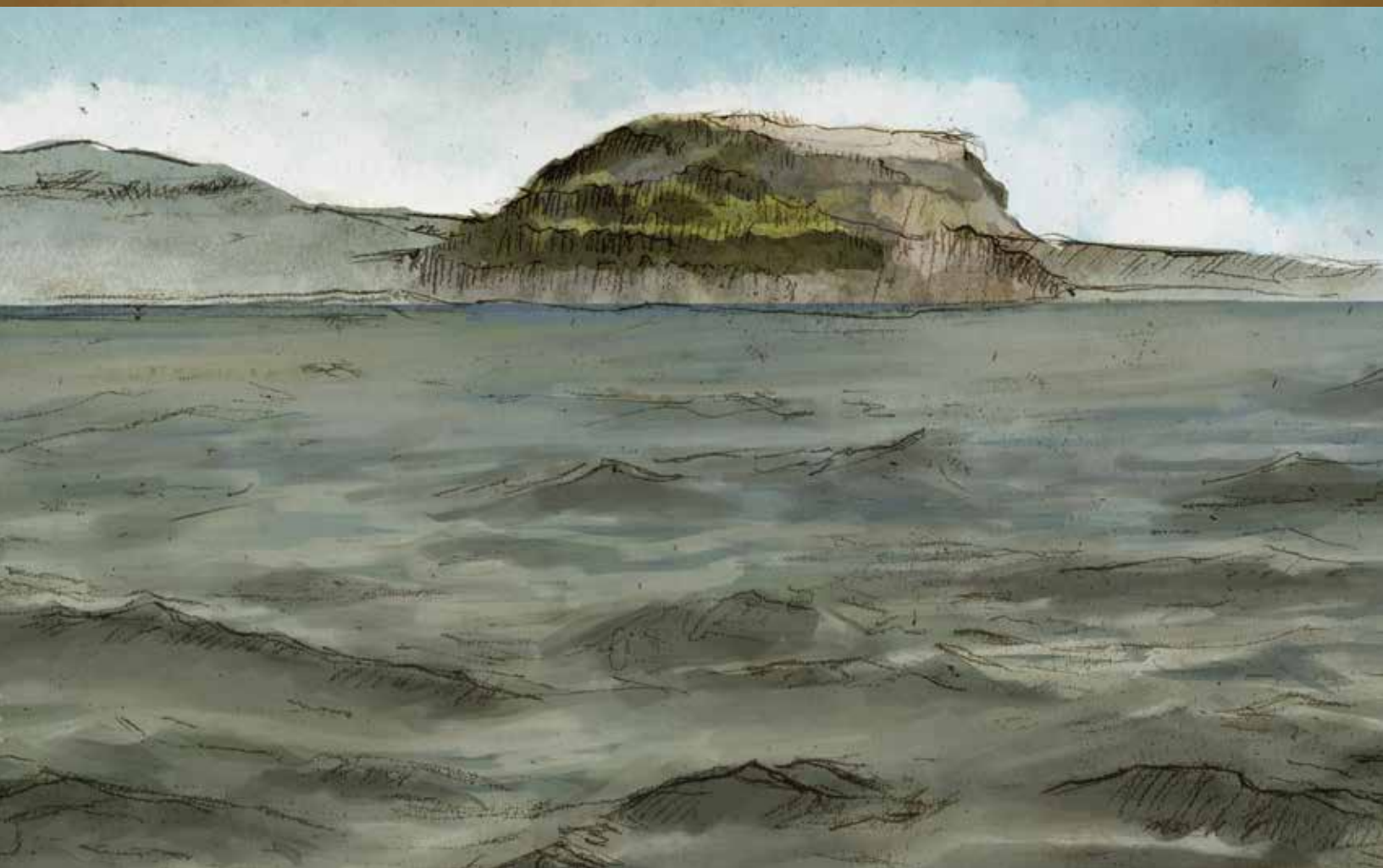
During the Mithridatic Wars (88-63 BC), pirates were better organized. Their power strengthened and even began to jeopardize Roman supremacy. According to several sources, it was pirates who introduced Sertorius to Mithridates VI, King of Ponto (on the Black Sea), and encouraged the signing of a pact around the year 75 BC that agreed mutual military and financial support in an attempt to attack Rome from both sides of the Mediterranean.

Tossal de la Cala, Penyal d'Ifac, Cap Negret and Punta de la Torre may have harboured part of the pirate fleet in adjacent inlets. This defensive and surveillance network was directly connected to later events involving Barbary corsairs during the High Middle Ages and the Early Modern period.

Lucio Magio y Lucio Fannio, dos miembros de la facción popular del Senado huidos a Asia Menor, llegan al puerto de Dénia a bordo de un *myoparo*, probablemente tripulado por “cilicios”. Cicerón y Plutarco señalan que fueron enviados por Mitrídates en torno al año 75 a.C. para negociar un acuerdo con Sertorio.

Luci Magi i Luci Fanni, dos membres de la facció popular del Senat fugits a Àsia Menor, arriben al port de Dénia a bord d'un *myoparo*, probablement tripulat per *cilicis*. Ciceró i Plutarc assenyalen que van ser enviats per Mitrídates al voltant de l'any 75 aC per negociar un acord amb Sertori.

Lucius Magius and Lucius Fannius, two members of the popular faction in the Senate that fled to Asia Minor, arrived at the harbour of Dénia on a *myoparo*, possibly with a Cilician crew. Cicero and Plutarch note that they were sent by Mithridates around the year 75 BC in order to negotiate an agreement with Sertorius.

MARQ

Recreación de una pareja de piratas cilicios según la descripción de diversos autores antiguos. El de arriba es un hombre adinerado, de los que Plutarco cuenta que decidieron dedicarse a la piratería ante el beneficio económico que reportaba. Viste peto de escamas (Longus) y un cinturón de color púrpura (Lolliano). Lleva un yelmo de tipo Montefortino y está armado con una falcata de tradición ibérica. El de la página siguiente presenta un aspecto similar al de los relieves de Adamkayalar en Cilicia. Está armado con un *soliferrum* (Apiano) y una espada corta (Longo). Lucían ostentosas joyas de oro y ropajes púrpura (Plutarco y Casio Dion). Ambos llevan barba y pelo largos desaliñados (Jenofonte de Éfeso, Aquiles Tacio y Heliodoro).

Recreació d'una parella de pirates cilicis segons la descripció de diversos autors antics. El de dalt és un home adinerat, dels quals Plutarc explica que van decidir dedicar-se a la pirateria davant el benefici econòmic que reportava. Vesteix peto d'escates (Longus) i un cinturó de color porpra (Lol·lià). Porta un elm de tipus Montefortino i està armat amb una falcata de tradició ibèrica. El de la pàgina següent presenta un aspecte similar al dels relleus d'Adamkayalar a Cilícia. Està armat amb un *soliferrum* (Apià) i una espasa curta (Longus). Lluïen ostentoses joies d'or i vestidures porpra (Plutarc i Cassi Dió). Tots dos porten barba i cabells llargs deixats (Xenofont d'Efes, Aquil·les Taci i Heliodor).

Reproduction of two Cilician pirates after the description of several ancient authors. The above is a wealthy man who chose piracy due to the economic benefits, according to Plutarch. He wears a scaled breastplate (according to Longus) and a purple belt (Lollianus). He also has a Montefortino-style helmet and is armed with a traditional Iberian falcata. The next page man looks similar to reliefs of Adamkayalar in Cilicia. He is armed with a *soliferrum* (Appian) and a short sword (Longus). He wears ostentatious golden jewels and purple clothing (Plutarch and Dio Cassius). Both of them have beards and long scruffy hair (Xenophon of Ephesus, Achilles Tattius and Heliodorus).

Sertorio contactó con los cilicios, que tenían en el puerto de *Danium* su principal base. Se alió con ellos para tratar de conquistar Ibiza, y todo parece indicar que entre los miembros de su flota hubo siempre bandas de piratas de composición heterogénea, incluyendo tanto a poblaciones locales como a gentes llegadas de Anatolia y otros lugares.

Sertori va contactar amb els cilicis, que tenien al port de *Danium* la seua principal base a la regió. Es va aliar amb ells per tractar de conquerir Eivissa, i tot sembla indicar que entre els membres de la seua flota hi va haver sempre bandes de pirates de composició heterogènia, incloent-hi tant poblacions locals com gent arribada d'Anatòlia i altres llocs.

Sertorius contacted the Cilicians, whose main base was in *Danium*. He forged an alliance with them to try to conquer Ibiza, and it seems that from that moment on there were always heterogeneous pirate bands among his fleet, including local populations and also people from Anatolia and other areas.

Lauro

Valentia

Sucro

Passet de Segària

Dianium

Penya de l'Àguila

Punta de la Torre

Penyal d'Irac

Cap Negret

Tossal de la Cala

Salvatierra

Sax

Monastil

Lucentum

Ilici

Carthago Nova

Muralla meridional del Tossal de Manises
Muralla meridional del Tossal de Manises
Southern wall of Tossal de Manises

Las legiones romanas transitaron por el camino del Vinalopó

En el año 81 a.C., viéndose en situación comprometida, Sertorio partió hacia el norte de África por el puerto de Cartagena con los restos de su ejército. En el verano del 76 a.C. sitúan el sitio fallido de *Carthago Nova* por tropas sertorianas apoyadas por piratas cilicios. Volverían por el mismo camino hacia el área valenciana, donde Sertorio decidió concentrar sus fuerzas para impedir la unión de los ejércitos de Metelo y Pompeyo. En la primavera del 75, Metelo se puso en marcha desde Extremadura. Pudo tomar la ruta meridional, pasando desde el valle del Guadalquivir a la hoya de Baza y, desde aquí, a Lorca. Un camino para alcanzar el corredor de Montesa sería seguir el cauce del Segura, ascender por el valle del Vinalopó y entrar en el corredor por la Font de la Figuera. El tránsito por el Vinalopó hacia o desde Cartagena explica la posible presencia de guarniciones en L'Alcúdia y El Monastil, o los puestos de vigilancia en los castillos de Sax y Salvatierra.

Nótese cómo los enclaves costeros quedaban fuera de las rutas terrestres. La intrincada montaña alicantina tampoco era apropiada para el tránsito de los ejércitos. La red de fortines tuvo su razón de ser en el control del mar con el apoyo de las naves piratas cilicias. En un punto intermedio entre el cap de la Nau y Cartagena, el Tossal de Manises fue otro *castellum* levantado en este momento. Los últimos trabajos señalan su posible relación con las fuerzas senatoriales de *Carthago Nova*. La muralla con imponentes torres de sillares responde a un plan estable, quizá neutralizar las acciones piráticas hacia el sur.

Les legions romanes van transitar pel camí del Vinalopó

L'any 81 aC, veient-se en situació compromesa, Sertori va partir cap al nord d'Àfrica pel port de Cartagena amb les restes del seu exèrcit. A l'estiu del 76 aC situen el setge fallit de *Carthago Nova* per tropes sertorianes recolzades per pirates cilicis. Tornarien pel mateix camí cap a l'àrea valenciana, on Sertori va decidir concentrar les seues forces per a impedir la unió dels exèrcits de Metel i Pompeu. A la primavera del 75, Metel es va posar en marxa des d'Extremadura. Va poder prendre la ruta meridional, passant des de la vall del Guadalquivir a la foia de Baza i, des d'aquí, a Llorca. Un camí per a assolir el corredor de Montesa seria seguir el llit del Segura, ascendir per la vall del Vinalopó i entrar al corredor per la Font de la Figuera. El trànsit pel Vinalopó cap a o des de Cartagena explica la possible presència de guarnicions a l'Alcúdia i al Monastil, o els punts de vigilància als castells de Saix i Salvatierra.

Cal notar com els enclavaments costaners quedaven fora de les rutes terrestres. La intricada muntanya alacantina tampoc era apropiada per al trànsit dels exèrcits. La xarxa de fortins va tenir la seva raó de ser en el control de la mar amb el suport de les naus pirates cilicis. En un punt intermedi entre el cap de la Nau i Cartagena, el Tossal de Manises va ser un altre *castellum* alçat en aquest moment. Els últims treballs assenyalen una possible relació amb les forces senatorials de *Carthago Nova*. La muralla amb imponents torres de carreus respon a un pla estable, potser neutralitzar les accions piràtiques cap al sud.

The Roman legions moved along the Vinalopó road

In 81 BC, knowing he was in a compromising situation, Sertorius left for Northern Africa from the harbour of Cartagena with the remnants of his army. In the summer of 76 BC *Carthago Nova* was unsuccessfully besieged by Sertorian troops supported by Cilician pirates. They would take the same route to return to the Valencian area, where Sertorius decided to focus on preventing the union of Metellus' and Pompeius' armies. In the spring of 75 BC, Metellus marched from Extremadura. He may have taken the southern road, going from the Guadalquivir Valley to the Baza Basin and, from there, to Lorca. He could have reached the Montesa corridor by following the Segura River, climbing the Vinalopó Valley and entering through the Font de la Figuera corridor. Transit through the Vinalopó Valley to or from Cartagena could explain the possible presence of garrisons in L'Alcúdia and El Monastil, or the surveillance sites at the castles of Sax and Salvatierra.

Coastal settlements were not part of land routes, and the intricate mountains of Alicante were not suitable for the movement of armies. The network of small forts was established in order to control the sea with the support of Cilician pirate ships. Between Cap de la Nau and Cartagena, Tossal de Manises was another *castellum* built in the period. The latest excavations show its possible connection to the Senatorial forces from *Carthago Nova*. Its wall, made of impressive ashlar towers, follow a stable plan, perhaps designed to neutralize pirate actions toward the south.

Los últimos soldados sertorianos en la Peña de l'Àguila (Dénia-Xàbia)

El macizo del Montgó cuenta con un especial protagonismo en la contienda al acoger el enclave que puede simbolizar la tragedia vivida por los últimos sertorianos de Dénia. En su extremo occidental, en una meseta de unos 100 m de anchura elevada hasta los 450 m se distribuyen tres lienzos defensivos, mediando del primero al último 1200 m, un eje de áspero paisaje con la roca aflorando e impidiendo un cómodo tránsito por un terreno de 12 ha de extensión. Las huellas de ocupación se encuentran entre los muros I y II, alrededor de una sima que, tal vez, aportaba un recurso tan vital como el agua. Las extremas condiciones de habitabilidad le alejan del concepto de asentamiento estable y la fortificación tampoco recuerda los *castella* romanos. Son tres murallas en barrera de 3-4 m de grosor dispuestas en perpendicular a los imponentes farallones de la solana y la umbría. De fábrica descuidada, presentan como única particularidad el quebrado trazado de los lienzos para mejorar las posiciones de flanco y estrechas poternas como acceso.

Los muros pretendían obstaculizar el avance de cualquier grupo que quisiera alcanzar la zona del hábitat. Se ascendería por la senda que pasa por la Cova de l'Aigua; poco después de superarla se alcanza la llanada abierta al este de la muralla III. En cuanto el asaltante hiciera pie en ella, quedaría a unos 100 m de ésta, desguarnecido y dentro del radio de acción de distintas armas. De superarla, median unos 500 m totalmente vacíos hasta la muralla II. En este punto se repetiría la estrategia de rechazo del asalto. Había una vía de escape en la vertiente norte por el Portixol. Como ya intuyó H. Schubart en 1963, la disposición de las murallas respondería a una solución crítica o de emergencia que fija varios obstáculos al avance por un estrecho espolón. ¿Acaso no semejan elementos de defensa propios de un campo de batalla? ¿Acaso no se percibe una desesperada respuesta ante un ataque inminente, quizás el último reducto de los sertorianos?

Els últims soldats sertorians a la Peña de l'Àguila (Dénia-Xàbia)

El massís del Montgó té un especial protagonisme en la contesa, ja que acull l'enclavament que pot simbolitzar la tragèdia viscuda pels últims sertorians de Dénia. En el seu extrem occidental, en un altiplà d'uns 100 m d'amplada elevat fins als 450 m es distribueixen tres llenços defensius, separats el primer de l'últim per 1.200 m, un eix d'aspre paisatge amb la roca aflorant sovint que impedeix un còmode trànsit per un terreny de 12 ha d'extensió. Les empremtes d'ocupació es troben en un àrea entre els murs I i II, al voltant d'un avenc que, potser, aportava un recurs tan vital com l'aigua. Les extremes condicions d'habitabilitat l'allunyen del concepte d'assentament estable i la fortificació tampoc recorda els *castella* romans. Són tres muralles en barrera de 3-4 m de gruix disposades en perpendicular als imponents farallons de la solana i l'ombria. De fàbrica descurada, presenten com a única particularitat el traçat trencat dels llenços, per millorar les posicions de flanqueig, i estretes poternes com a accés.

Els murs pretenien obstaculitzar l'avanç de qualsevol grup que volguera arribar a la zona de l'hàbitat. S'hi ascendiria per la senda que passa per la Cova de l'Aigua; poc després de superar-la s'arriba a la plana oberta a l'est de la muralla III. Quant l'assaltant hi fera peu, quedaria a uns 100 m d'aquesta, desguarnit i dins del radi d'acció de diferents armes. En el cas de superar-la, hi ha uns 500 m totalment buits fins a la muralla II. En aquest punt es repetiria l'estratègia de rebuig. Hi havia una via d'escapament per la vessant nord baixant pel Portitxol. Com ja va intuir H. Schubart el 1963, la disposició de les muralles respondria a una solució crítica o d'emergència que fixa diversos obstacles a l'avanç per un estret esperó. Tal volta no semblen elements de defensa propis d'un camp de batalla? Tal volta no es percep una desesperada resposta davant un atac imminent, potser l'últim reducte dels sertorians?

The last Sertorian soldiers in Peña de l'Àguila (Dénia-Xàbia)

The Montgó massif had a special role in the war, since it hosted the settlement that has perhaps come to symbolize the tragedy experienced by the last Sertorian soldiers in Dénia. There are three defensive walls on its western side on a plateau about 100 metres wide and up to 450 metres high, with a distance of 1200 metres from the first to the third wall. It is a rough and rocky landscape over an area of 12 hectares, which prevents comfortable transit. There are traces of occupation between walls I and III around a chasm that could have provided vital water. The extreme conditions differentiate the site from a stable settlement, and the fortification style is far from that of the Roman *castella*. There are three walls set as barriers, each one three to four metres wide, perpendicular to the impressive cliffs on the sunny and shady sides. Carelessly built, their only special feature is the uneven outline of the walls in order to improve the flank positions, and the narrow access gates.

The main goal of the walls was to block the advance of any group that wanted to reach the living area. Invaders would first have to pass along the path through Cova de l'Aigua; shortly after, they would reach the open area east of wall III. By this point, they would be just 100 metres away from the wall and in range of several weapons. If they were able to cross this area, they would then have to traverse another completely empty area of 500 metres to reach wall II, coming within range of further defenders. There was an escape route on the northern slope by the Portixol, but the garrison did not use it. As H. Schubart suggested in 1963, the arrangement of these walls, setting obstacles for intruders moving forward through a narrow area, seems to respond to a critical or emergency solution. The defensive set-up appears to resemble typical tactics on a battlefield. Is the fort a desperate response to an impending attack? Is it perhaps the last Sertorian stronghold?

Pilum o jabalina (hierro)
Se componía de dos partes: asta de madera y moharra de hierro. Lo portaba la infantería ligera.

Pilum o javalina (ferro)
Es componia de dues parts: asta de fusta i punta de ferro. El portava la infanteria lleugera.

Pilum, or javelin (iron). This had two parts—a wooden shaft and the spearhead—and was carried by light infantry.

Punta de lanza (bronce)
Punta de llança (bronce)
Spearhead (bronze)

Protector de mejilla de casco de tipo Montefortino (bronce)

Protector de galleta de casco de tipo Montefortino (bronce)

Cheek protector from a Montefortino type helmet (bronze)

Anillo (hierro). Todo ciudadano romano por derecho portaba un anillo de hierro, lo que permitía recuperar a los soldados fallecidos entre los cadáveres de sus enemigos.

Anell (ferro). Tot ciutadà romà per dret portava un anell de ferro, la qual cosa permetia recuperar els soldats morts entre els cadàvers dels seus enemics.

Ring (iron). Every Roman citizen wore an iron ring by right, which helped identify dead Roman soldiers among the corpses of their enemies.

Chisquero (hierro). Todo soldado llevaría un kit compuesto de chisquero, pedernal y yesca para hacer fuego.

Encenedor (ferro). Tot soldat portaria un kit compost d'encenedor, pedra foguera i yesca per a fer foc.

Pocket lighter (iron). Every soldier carried a kit to light a fire, which consisted of a pocket lighter, flint, and tinder.

Tachuelas de caligae o sandalias (bronce). Protegían la suela de cuero del desgaste y mejoraban el agarre. Parte del sueldo del soldado se usaba para sustituirlas si se dañaban o perdían.

Claus de caligae o sandàlies (bronce). Protegien la sola de cuir del desgast i milloraven l'adherència. Part del sou del soldat s'emprava per a substituir-les si es danyaven o es perdien.

Soldado sertoriano de la Peña de l'Àguila
Soldat sertorià de la Peña de l'Àguila
Sertorian soldier of Peña de l'Àguila

Muralla III de la Peña de l'Àguila
Muralla III de la Peña de l'Àguila
Wall III of Peña de l'Àguila

El Passet (Benimeli), una fortificación compleja en la sierra de Segària

A 400 m por encima del llano, la fortificación se compone de varios lienzos de muralla sobre un terreno cercano a las 3 ha. Los aparejos indican su construcción por ingenieros militares itálicos. Sin descartar la vigilancia de la base naval de *Dianium*, la fortificación responde a un plan militar prediseñado, tendente a una cierta estabilidad sobre el terreno, lo que encajaría más en los momentos inmediatamente posteriores a la guerra sertoriana. Su función sería fortalecer posiciones en un territorio recién conquistado.

El Passet (Benimeli), una fortificació complexa a la serra de Segària

A 400 m per damunt de la plana, la fortificació es compon de diversos llenços de muralla sobre un terreny proper a les 3 ha. Els aparells indiquen que va ser construït per enginyers militars itàlics. Sense descartar la vigilància de la base naval de *Dianium*, la fortificació respon a un pla militar predissenyat, que tendeix a una certa estabilitat sobre el terreny, la qual cosa encaixaria més en els moments immediatament posteriors a la guerra sertoriana. La seua funció seria enfortir posicions en un territori recentment conquerit.

Lienzo de unos 50 m de recorrido visible y hasta 3 m de altura. Aparejo de hiladas regulares y bloques cuidadosamente escuadrados. El acabado denota una fábrica romana y pasaría como un buen ejemplo de *opus quadratum*.

Llenç d'uns 50 m de recorregut visible i fins a 3 m d'alçada. Aparell de filades regulars i blocs acuradament escairats. L'acabat denota una fàbrica romana i passaria com un bon exemple d'*opus quadratum*.

Wall about 50 metres in visible length and up to 3 metres in height. Blocks of stone are carefully squared and set in parallel courses. The finishing reveals Roman manufacture and is a good example of *opus quadratum*.

En diversos puntos de la ladera se utiliza un aparejo de piedras ciclópicas para aterrazar. El empleo de esta fábrica, *opus siliceum*, se aleja mucho de la tradición ibera y, por el contrario, tiene buenos paralelos en fortificaciones republicanas de la península Itálica.

En diversos punts del vessant s'utilitza un aparell de pedres ciclòpies per a amargenar. L'ús d'aquesta fàbrica, *opus silicium*, s'allunya molt de la tradició ibera i, per contra, té bons paral·lels en fortificacions republicanes de la península Itàlica.

At several points on the hillside, colossal stone brickwork is used for the terraces. The use of this construction technique, *opus silicium*, moves away from Iberian tradition, rather showing similarities to Republican fortifications in the Italian peninsula.

El Passet, a complex fortification in the Segària mountain range

Built 400 metres above the plains, this fortification is made of several walls over an area of about three hectares. The brickwork provides proof that it was built by Italic military engineers. Its function could have been the surveillance of the naval base at *Dianium*, but the fortification seems to follow a predesigned military plan to maintain stability in the area in the immediate aftermath of the Sertorian wars. Its function would then have been to strengthen the victors' position in the newly conquered territory.

El acceso se realiza a levante a través de una estrecha puerta que salva un considerable desnivel. Se construye aprovechando dos grandes resaltes rocosos forrados con descomunales bloques para delimitar el pasillo de acceso de 2,60 m de luz (nueve *pedes* romanos).

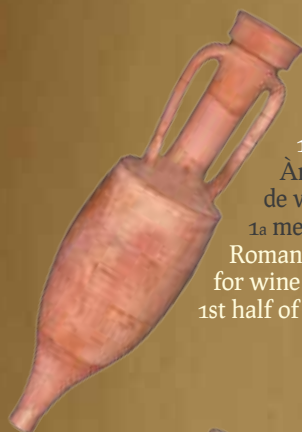
L'accés es realitza a llevant a través d'una estreta porta que salva un considerable desnivell. Es construeix aprofitant dos grans ressalts rocosos folrats amb blocs descomunals per a delimitar el passadís d'accés de 2,60 m de llum (nou *pedes* romans).

Eastern access through a narrow door over a considerable incline. This is built to take advantage of two big rocky projections covered with huge stone blocks, which delimit an access corridor of 2.60 metres of light (nine Roman *pedes*).

Aparejo ciclópeo de la terraza oriental junto a la puerta
Aparell ciclopi de la terrassa oriental al costat de la porta
Colossal brickwork on the eastern terrace near the door.

Catálogo de piezas del Tossal de la Cala/ Catàleg de peces del Tossal de la Cala / Pieces catalog from Tossal de la Cala

Ánfora romana de vino de la Campania 1ª mitad del siglo I a.C.
 Ànfora romana de vi de la Campània 1ª meitat del segle I aC
 Roman amphora for wine from Campania 1st half of first century BC

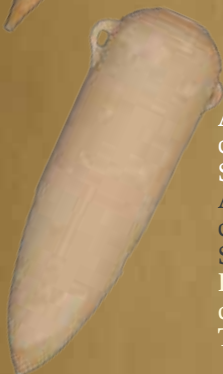
Ánfora griega de vino de la isla de Kos Fines del siglo II-1ª mitad del I a.C.
 Ànfora grega de vi de l'illa de Kos Finals del segle II-1ª meitat del I aC
 Greek amphora for wine from Kos island. Late second-1st half of first century BC

Ánfora púnica de vino o salazones de Ibiza Siglos III-I a.C.
 Ànfora púnica de vi o salaons d'Eivissa Segles III-I aC
 Punic amphora for wine or saltings from Ibiza Third-first century BC

Ánfora púnica de salazones del Estrecho de Gibraltar Siglos II-I a.C.
 Ànfora púnica de salaons de l'Estret de Gibraltar Segles II-I aC
 Punic amphora for saltings from the Strait of Gibraltar Second-first century BC

Ánfora ibérica de contenido indeterminado Siglos III-I a. C.
 Ànfora ibérica de contingut indeterminat Segles III-I aC
 Iberian amphora of undetermined content Third-first century BC

Plato de barniz negro de Cales Siglo I a. C.
 Plat de vernís negre de Cales Segle I aC
 Black-glazed plate from Cales First century BC

Cuenco de barniz negro de Nápoles Siglos II-1ª mitad del I a. C.
 Bol de vernís negre de Nàpols Segles II-1ª meitat de l'I aC
 Black-glazed bowl from Naples Second-1st half of first century BC

Plato de barniz negro de Cales con grafito ibérico: *kules tileis*. Fines del siglo II-1ª mitad del I a. C.
 Plat de vernís negre de Cales amb grafit ibèric: *kules tileis* Finals del segle II-1ª meitat de l'I aC
 Black-glazed plate from Cales with Iberian graffiti: *kules tileis*. Late second-1st half of first century BC

Cubilete de paredes finas Siglos II-I a. C.
 Cubilet de parets fines Segles II-I aC
 Thin-walled goblet Second-first century BC

Lucerna republicana Fines del siglo II-mediados del I a. C.
 Llàntia republicana Finals del segle II-mitjans de l'I aC
 Republican lamp Late second-middle of first century BC

Cazuela itálica de cocina
"rojo pompeyano"
Siglo I a.C.
Cassola itálica de cuina
"roig pompejà"
Segle I aC
italic cooking stewpot
"pompeian red"
First century BC

Tapadera de olla de cocina romana
Siglos II-I a.C.
Tapadora d'olla de cuina romana
Segles II-I aC
Roman cooking pot lid
Second-first century BC

Kálathos ibérico pintado
Siglos II-I a.C.
Kálathos ibèric pintat
Segles II-I aC
Iberian painted *kálathos*
Second-first century BC

Lébes ibérico pintado
Siglos II-I a.C.
Lébes ibèric pintat
Segles II-I aC
Iberian painted *lébes*
Second-first century BC

Plato ibérico pintado
Fines del siglo III-II a.C.
Plat ibèric pintat
Finals del segle III-II aC
Iberian painted plate
Late third-second
century BC

Cerámica ibérica con
escena de parada militar
Siglos II-I a.C.
Ceràmica ibèrica amb
escena de parada militar
Segles II-I aC
Iberian pottery with scene of
military parade
Second-first century BC

Empuñadura de puñal o *pugio*
Siglos II-I a.C.
Empunyadura de punyal o *pugio*
Segles II-I aC
Handle of dagger or *pugio*
Second-first century BC

Hoja de puñal o *pugio*
Siglos II-I a.C.
Fulla de punyal o *pugio*
Segles II-I aC
Blade of dagger or *pugio*
Second-first century BC

Fragmento de moharra de *pilum*
Siglos II-I a.C.
Fragment de punta de *pilum*
Segles II-I aC
Fragment of a *pilum* spearhead
Second-first century BC

Azuela de carpintero
Siglos II-I a.C.
Aixola de fuster
Segles II-I aC
Carpenter's adze
Second-first century BC

Parrilla de cocina romana
Siglos II-I a.C.
Graella de cuina romana
Segles II-I aC
Roman cooking grill
Second-first century BC

Sierra de carpintero
Siglos II-I a.C.
Serra de fuster
Segles II-I aC
Carpenter's saw
Second-first century BC

Sonda espatulada
Siglos II-I a.C.
Sonda espatulada
Segles II-I aC
Spatula probe
Second-first century BC

Aguja espartera
Siglos II-I a.C.
Agulla espartera
Segles II-I aC
Esparto grass needle
Second-first century BC

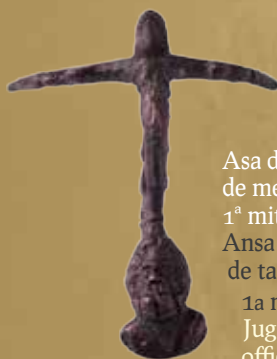
Lanzadera para reparar redes
Siglos II-I a.C.
Llançadora per a reparar xarxes
Segles II-I aC
Needle for repairing nets
Second-first century BC

Anzuelo
Siglos II-I a.C.
Ham
Segles II-I aC
Fish hook
Second-first century BC

Bulla o amuleto
Siglos II-I a.C.
Bulla o amulet
Segles II-I aC
Bulla or amulet
Second-first century BC

Asa de jarra del servicio
de mesa de los oficiales romanos
1ª mitad del siglo I a.C.
Ansa de gerra del servei
de taula dels oficials romans
1a meitat del segle I aC
Jug handle for Roman
officials tableware
1st half of first century BC

Pie de jarra o situla
Siglos II-I a.C.
Peu de gerra o situla
Segles II-I aC
Base of pitcher or situla
Second-first century BC

Fíbula "en omega"
Siglo I a.C.
Fíbula "en omega"
Segle I aC
"Omega" fibula
First century BC

Fíbula anular hispánica
Siglos IV-I a.C.
Fíbula anular hispànica
Segles IV-I aC
Hispanic annular fibula
Fourth-first century BC

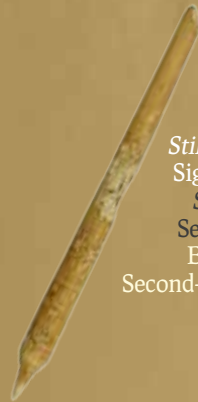
Triente republicano
Año 91 a.C.
Trient republicà
Any 91 aC
Republican triens
Year 91 BC

As ibérico de *Saiti*
2ª mitad del siglo II a.C.
As ibèric de *Saiti*
2a meitat del segle II aC
Iberian asse from *Saiti*
2nd half of second century BC

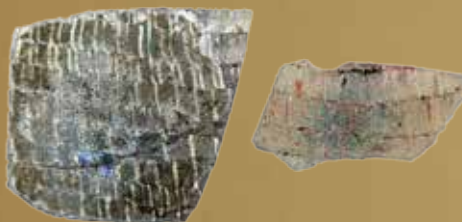
Plomo monetiforme
Siglos II-I a.C.
Plom monetiforme
Segles II-I aC
Coin-shaped plumb
Second-first century BC

Stilus de hueso
Siglos II-I a.C.
Stilus d'os
Segles II-I aC
Bone *stilus*
Second-first century BC

Anillo de hueso
Siglos II-I a.C.
Anell d'os
Segles II-I aC
Bone ring
Second-first century BC

Fragmentos de bol helenístico de vidrio
del servicio de mesa de los oficiales romanos
Siglos II-I a.C.
Fragments de bol hel·lenístic de vidre
del servei de taula dels oficials romans
Segles II-I aC
Fragments of glass Hellenistic bowl
for Roman officials tableware
Second-first century BC

PROYECTO / PROJECTE /
PROJECT

*Las huellas de las guerras civiles
romanas en el sudeste de Hispania.
Conflictos y transformación cultural*
(HAR2012-32754)

Financiación / Finançament / Financing
Ministerio de Economía y Competitividad

E.p.o. del Proyecto / E.p.o. del Projecte /
Project E.p.o.
MARQ - Museo Arqueológico de Alicante
Museo Arqueológico J. M. Soler de Villena

Centro / Centre / Center
Instituto Universitario de Investigación
en Arqueología y Patrimonio Histórico
(INAPH)
Universidad de Alicante

Equipo de Investigación / Equip
d'investigació / Research Team
Feliciana Sala Sellés, Universidad de Alicante
Lorenzo Abad Casal, Universidad de Alicante
Alfonso Álvarez-Ossorio Rivas, Universidad
de Sevilla
Sonia Bayo Fuentes, Universidad de Alicante
Carolina Doménech Belda, Universidad de
Alicante
Jesús Moratalla Jávega, Universidad de
Alicante
Fernando Prados Martínez, Universidad de
Alicante
Anna Ronda Femenia, F.U.I.A. L'Alcúdia
Mercedes Tendero Porras, F.U.I.A. L'Alcúdia

Museos y Entidades Colaboradoras /
Museus i Entitats Col·laboradores /
Collaborating Museums and Entities
Archivo Municipal de Alicante
Col·lecció Museogràfica Municipal de Gata de
Gorgos
Concejalía de Patrimonio, Ayuntamiento de
Benidorm
Fundación Universitaria de Investigación
Arqueológica L'Alcúdia
Museo Arqueológico J. M. Soler de Villena
Museo Arqueológico Provincial - MARQ
Museu Arqueològic de Dénia
Museu Arqueològic i Etnogràfic Soler
Blasco de Xàbia
Parc Natural del Montgó
Parc Natural del Penyal d'Ifac

Cartografía y Planimetrías / Cartografia
y Planimetries / Cartography And
Planimetry
Ignacio Hernández Torregrosa
Víctor Cañavate Castejón
Julia Sarabia Bautista

<http://web.ua.es/es/sectorio/>

EXPOSICIÓN / EXPOSICIÓ /
EXHIBITION

Comisaria / Comissària / Exhibition
Curator
Feliciana Sala Sellés

Textos / Textos / Texts
Alfonso Álvarez-Ossorio Rivas
Sonia Bayo Fuentes
Carolina Doménech Belda
Jesús Moratalla Jávega
Feliciana Sala Sellés

Traducción Valenciano / Traducció
Valencià / Valencian Translation
Servei de Llengües i Cultura de la
Universitat d'Alacant

Traducción Inglés / Traducció Anglès /
English Translation
Elena Abad Jiménez

Ilustraciones / Il·lustracions / Pictures
Irene Cano Rodríguez

Bases Cartográficas / Bases
Cartogràfiques / Cartographic
Backgrounds
Jorge Molina Lamothe

Diseño / Disseny / Design
Julián Hinojosa - Vdh Comunicación

Impresión de paneles/ Impressió de
panells / Pannels printed by
Grupo Fotograbados

Asistencia Montaje / Assistència
Muntatge / Mounting Assistance
Frasa2 s.l.

Imágenes Drone / Imatges Drone /
Drone Pictures
Salvador Sánchez

Transporte y Montaje Itinerancia /
Transport i Muntatge Itinerància /
Roaming Transport and Mounting
Museo de la Universidad de Alicante (MUA)

Impresión / Impressió / Printed by
Imprenta Provincial.Diputación de Alicante

ISBN: 978-84-608-6347-2

Depósito Legal: A 141- 2016

EXPOSICIÓN MARQ / EXPOSICIÓ
MARQ / EXHIBITION MARQ

Director Gerente de la Fundación / Director
Gerent de la Fundació / Manager Foundation
Josep Albert Cortés Garrido

Director Técnico Museo Arqueológico
de Alicante / Director Tècnic Museu
Arqueològic d'Alacant / Technical Director
of Archaeological Museum of Alicante
Manuel H. Olcina Domènech

Jefe de la Unidad de Exposiciones y Difusión
MARQ / Cap de la Unitat d'Exposicions i
Difusió MARQ / Exhibition and Diffusion
Unit Manager
Jorge A. Soler Díaz

Jefe de la Unidad De Colecciones y
Excavaciones / Cap de la Unitat de
Col·leccions i Excavacions / Collections and
Excavations Unit Manager
Rafael Azuar Ruiz

Producción MARQ / Producció MARQ /
MARQ Production

Unidad de Exposiciones y Difusión /
Unitat d'Exposicions i Difusió / Exhibition
Department of MARQ
Juan Antonio López Padilla
Jose Luis Menéndez Fueyo
Teresa Jiménez de Embún Sánchez
Lorena Hernández Serrano

Textos piezas exposición / Textos peces
exposició / Texts exhibition pieces
Enric Verdú Parra

Accesibilidad / Accessibilitat / Accessibility
Gema Sala Pérez

Actividades Didácticas / Activitats
Didàctiques / Educational Activities
Rafael Moya Molina
José María Galán Boluda

Página Web / Pàgina Web / Website
Ignacio Hernández Torregrosa

Comunicación / Comunicació / Media
Gabinete de Comunicación de la Diputación de
Alicante

Seguridad / Seguretat / Security
Tomás Jiménez Pareja

Mantenimiento / Manteniment /
Maintenance
Juan José Muñoz Pérez
Ignacio Andreu Adsuar
Francisco Martín Díaz
Ricardo Valer Gosálbez

Atención al público / Atenció al públic /
Public Attention
Juan José Ramos Sequeiro
Carlos Pascual Climent
María Asunción Poveda López
Rubén Marín Soriano

MARQ
MUSEO ARQUEOLÓGICO DE ALICANTE

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

INSTITUTO UNIVERSITARIO
DE INVESTIGACIÓN EN
ARQUEOLOGÍA Y
PATRIMONIO HISTÓRICO

Cabo de la Nao desde el fortin de Punta de la Torre
Cap de la Nau des del forti de Punta de la Torre
Cabo de la Nao from the fort of Punta de la Torre

MUSEO EUROPEO
DEL AÑO 2004

MARQ

MUSEO ARQUEOLÓGICO DE ALICANTE

DIPUTACIÓN
DE ALICANTE

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

INSTITUTO UNIVERSITARIO
DE INVESTIGACIÓN EN
ARQUEOLOGÍA Y
PATRIMONIO HISTÓRICO